

УДК 811.161.2'272-112''19'':82-64 С.Чикаленко

З ІСТОРІЇ ПИТАННЯ ПРО МОВНУ СИТУАЦІЮ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Любов Мацько

*Національний педагогічний університет імені Михайла Драгоманова
вул. Тургенєвська 8 /14, Київ, 01054, Україна
stylistyka@ukr.net*

Стаття висвітлює ознаки мовної ситуації на початку ХХ ст. Хоча питання й обговорюється в курсах історії української літературної мови, історії українського мовознавства та історії соціолінгвістики, однак нова джерельна база дозволяє вникнути в особливості взаємодії мови і влади цього періоду. Автор розкриває знакову роль антології української літератури «Вік. 1798–1898» (1900–1902) в перебігу подій, пов'язаних із відміною заборони українського друкованого слова, а також роль С. Чикаленка в розбудові культурно-просвітницької діяльності на підтримку функцій української мови.

Ключові слова: мовна ситуація, заборони українського друкованого слова, епістолярна спадщина, С. Чикаленко, українське питання.

Проблема здавна привертає увагу істориків та мовознавців. У статті на новій джерельній базі розглянемо маловідомі факти з культурно-просвітницької діяльності на підтримку суспільних функцій української мови на початку ХХ ст.

У культурному житті українців відбулася знакова подія – вийшла антологія української літератури «Вік. 1798–1898» (1900–1902), присвячена 100-річчю «Енеїди» І. Котляревського. Антологію уклали В. Доманицький і С. Єфремов. У трьох томах подано вибрані твори (які вдалося відстояти перед цензурою) 94 українських письменників усіх стилів, течій і напрямів, які з'явилися в українській літературі у ХІХ столітті і зробили помітний вплив на формування української національної свідомості та культури. Антологія проілюструвала об'єднання українських письменників східних, центральних і західних земель і переконливо довела: «українське художнє слово, незважаючи на цензурні заборони, перешкоди, на несприятливі умови його існування обабіч кордонів – розвивалося, збагачувало художній потенціал, завойовувало читацьку аудиторію, здобувало визнання» читачів не тільки в Російській імперії, а й у Європі [1: 40–42].

Разом з цим виданням з'являються й десятки невеликих періодичних і неперіодичних видань українською мовою, що засвідчують формування суспільно-культурного українськомовного середовища в різних містах України: «Багаття» (1905, Одеса, упор. І. Липа); «Весь світ в українській справі. Подія 12 квітня 1908 р.» (1908, Київ, упор. Л. Юркевич, В. Степанівський); «Вибір декламацій для руських селян і міщан» («Просвіта», Львів, 1902 р.); «Вільна Україна» (Петербург, 1906, А. Шабленко, І. Личко); «Воскресла Україна» («Просвіта», Львів, 1907р.); «Досвітні вогні» (Київ, 1906, упор. Б. Грінченко, друкарня Чоколова); «Дубове листя». Альманах на згадку про П. Куліша (1903, Київ, упор. М. Коцюбинський, Б. Грінченко, М. Чернявський) та ін. [1: 40–42].

За переліком видань – долі письменників, видавців, меценатів. Епоха українського національного відродження кінця XIX – початку XX століть покликала до активної громадянської культурно-просвітницької діяльності багатьох національно свідомих людей.

Серед них особіне місце займає постать землевласника-господарника Є. Чикаленка, що своєю життєвою метою вважав самовіддане служіння українському народу, його просвіті й культурі. Він писав українською мовою книги для селян («Розмови про сільське господарство», Одеса, 1897), друкував і поширював власним коштом та підтримував найвідоміші тоді видання «Киевская старина» в Києві та «Літературно-науковий вісник» у Львові, виборов дозвіл на щоденну українську газету в Києві, потім власним коштом і з допомогою інших меценатів (В. Симиренко, В. Леонтовича, П. Стебницького, Л. Жебуньова) видавав її спочатку під назвою «Громадська думка» (1906), а потім «Рада» (1906–1914).

Є. Чикаленко мав талант істинного педагога: вмів шукати і знаходив вірних соратників, добрих авторів, постійних передплатників, талановиту патріотичну молодь, якій допомагав здобути освіту і зреалізувати себе у професійній та громадській роботі. С. Єфремов належав до тих талановитих початківців-публіцистів, яких саме вони Є. Чикаленко залучив до видавничої роботи. Тому вони після знайомства влітку 1897 р. швидко стали однодумцями. Цьому сприяла спільна мета служіння українському народові, українська ментальність та щоденна подвижницька праця. Майже щорічно в газеті «Рада» С. Єфремов публікував до 50 різножанрових статей на актуальні громадські теми. Є. Чикаленко мав чуття на людей і високо цінував роботу С. Єфремова. У листі до С. Єфремова від 10 листопада 1903 р. він писав: «Ви не можете собі уявити, з яким захопленням прочитав я Вашу статтю. ... Наділив Вас Бог великим талантом! ... Як же ж нам з Вами зробити так, щоб сей талант розвився, щоб його використовувати як слід? ... Ваше ім'я повинно стати рядом з Драгомановим, Франком, у Вас на се є всі дані...» [2: 36].

Епістолярний діалог Є. Чикаленка і С. Єфремова розкриває багато українських проблем того часу, серед них і питання про відміну заборон на друковане українське слово. Нагадаємо, що Емський указ (1876 р.) забороняв видавати оригінальні українські твори, переклади та наукові праці, ввозити в Росію з-за кордону книжки та брошури українською мовою. А на друкування історичних документів, словників, фольклорних та художніх творів потрібен був дозвіл, якого цензори Головного управління у справах друку фактично не давали. Головне управління у справах друку стежило, щоб «не было допускаемо никаких отступлений от общепринятого русского правописания» [2: 47].

У грудні 1904 року відбулося святкування 35-річчя літературної діяльності І. Нечуя-Левицького, яке перетворилося у величезне пошанування ювіляра усіма українськими громадськими організаціями, інтелігенцією Києва й інших міст України та з-за кордону. Учасники ювілейного засідання вирішили подати міністру внутрішніх справ П. Святополк-Мирському резолюцію, яка вимагала скасування указу 1876 року, а її копію – президенту комітету міністрів С. Вітте. Дослівний текст цієї доповідної записки був таким: «Украинская интеллигенция, собравшись для чествования 35-летней литературной деятельности одного из старейших украинских писателей – Ивана Семеновича Левицкого – 19 декабря 1904 г. в Киеве, после обмена мнений по вопросу о современном положении украинской литературы в России, единогласно пришли к следующим выводам: 1. Ныне действующие в России запретительные распоряжения почти исключают возможность пользоваться украинским языком в литературе, вследствие чего украинские писатели должны или совсем отказаться от своей

деятельности или переносят ее за границу. 2. При таком положении вещей народ лишен средства единственно пригодного для проведения в темные массы знаний – книги и школы на родном языке, благодаря чему десятки лет поддерживается тьма и невежество среди народа, убиваются его духовные силы и задерживается его экономическое развитие. 3. Украинская интеллигенция лишена своей литературы, лишена возможности ясного выражения своих мыслей, так как даже в той крайне узкой области оригинальной беллетристики, которая повидимому, является не запрещенною, писатели подвергаются неограниченному произволу цензоров. В виду собравшиеся, глубоко убежденные в настоящей необходимости отмены упомянутых запрещений, сочли своим долгом довести вышеизложенное до сведения Господина Министра Внутренних Дел» [2: 46].

З намаганнями привернути увагу влади до українців і проханнями скасувати обмеження на розвиток та вживання української мови до Петербурга виїхала делегація діячів української науки і культури. В її складі: етнограф і мовознавець, публіцист і редактор «Киевской старины» (1897–1906), «України» (1907), голова Українського наукового товариства в Києві (пізніше – член урядів в УНР) В. Науменко, який планував добути ще й дозвіл на видання Св. Письма українською мовою; відомий український громадсько-політичний діяч, публіцист, адвокат, голова Чернігівського окружного суду і «Просвіти», очільник української фракції в I Державній думі (пізніше – член Української Центральної Ради) І. Шраг; видатна письменниця, редактор і видавець під псевдонімом Олена Пчілка та інші. Українська громада Петербурга підготувала візит до високопосадовців, про що й повідомив Є. Чикаленкові її керівник – відомий вчений, письменник і громадський діяч П. Стебницький. Президент кабінету міністрів С. Вітте прийняв українську делегацію і пообіцяв своє сприяння. У цей період в російській імперії проходить обговорення Проекту російської конституції. В ході його засновник конституційно-демократичної партії (кадетів), публіцист і редактор багатьох російських видань П. Струве виступив проти самовизначення України, Литви, Кавказу, визнаючи це право тільки за Польщею, чим викликав протест українців і не тільки їх.

Одержавши від С. Єфремова з Києва проект конституції, М. Грушевський відгукнувся на нього статтею «Конституційне питання і українство в Росії» у «Літературно-науковому віснику», де знову підняв питання-вимогу про право української мови на друк, школу, освіту, науку [3: 245–258].

Загострив це питання й С. Єфремов у статті «Вне закона (К истории цензуры в России)», показавши, що весь шлях розвитку української літератури суцільно цензурований, невільницький, що скасування Емського указу 1876 р. відповідало б загальним інтересам держави: українській мові, літературі, громадсько-політичному життю і не тільки українців, а й загальній атмосфері в Росії.

В результаті актуалізації українського питання у пресі і обговореннях комітет міністрів Росії 28, 31 грудня 1904 р. розглянув прохання українців зняти обмеження з української мови, але задовольнити його не наважився. Комітет зобов'язав міністрів внутрішніх справ та освіти «звернутися до Академії наук, Київського, Харківського університетів і Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторів із пропозицією подати фактичне обґрунтування з цього питання. 30 січня 1905 р. міністр освіти звернувся з листом до президента Російської АН, у якому пропонував доручити спеціальній конференції академіків розглянути питання цензурних обмежень українського слова. Було сформовано спеціальну комісію при Російській академії наук. Її очолив академік Ф. Корш, а до складу увійшли А. Фамінцин, В. Заленський,

Ф. Фортунатов, О. Шахматов, А. Лаппо-Данилевський, С. Ольденбург, подружжя Русових, Ф. Вовк, П. Стебницький, М. Славинський, О. Лотоцький. Вони і мали розглянути питання цензурних обмежень українського слова.

У Київському університеті імені Святого Володимира питання про потребу скасування обмежень на українське друковане слово обговорили на історико-філологічному факультеті. Заслухавши доповідні записки професорів В. Антоновича і В. Перетця, колектив факультету прийняв рішення про необхідність скасування заборон і обмежень та про надання українській літературі статусу рівноправності з російською літературою. Цьому питанню було присвячено окреме засідання вченої ради Київського університету, на якому одноголосно прийняли рішення. Окремо було створено комісію для обґрунтування мотивів обов'язкового скасування заборонних постанов. Рада університету одноголосно прийняла висновки комісії з питань української мови [2: 55].

Результатом таких заходів стала й записка Академії наук «Об отмене стеснений малорусского печатного слова». Її укладачі переконливо заявляли про необхідність скасування Емського указу та наділення українців рівними мовними правами з росіянами. Позитивні для українців змістовні резолюції міністр освіти отримав і від університетських комісій з Києва та Харкова. На основі отриманих відповідей було складено «Меморіал», який формально скасував указ 1876 р., але фактично українське слово й надалі перебувало у пригнобленому становищі» [2: 47].

Питання про вживання української мови українцями на своїх територіях було одним з основних на Всеукраїнському з'їзді національних політичних організацій, що відбувся 29–30 червня 1905 р. у Полтаві за участю представників українських громад і демократичної та радикальної політичних партій з усіх міст України. Метою з'їзду було об'єднання усіх партій і громад навколо українського питання як політичної вимоги у програмах партій. З'їзд постановив «домагатися автономії України у межах Росії, приєднатися до боротьби за конституцію в Росії на основі рівного і загального голосування, виступити за вживання української мови на своїх територіях, заснувати щоденний друкований орган українською мовою» [2: 59].

На Нараді журналістів Росії (березень 1905 р.) у Петербурзі, де від українців учасником був С. Єфремов, а потім і на Всеросійському з'їзді журналістів там же з участю Є. Чикаленка (квітень 1905 р.) звучала тема об'єднання українців з іншими недержавними націями. Такий захід (з'їзд іногородців) відбувся в Петербурзі 19–21 листопада 1905 р. з участю українців (найбільша делегація), білорусів, грузинів, вірмен, киргизів, латишів, поляків, татар, фінів, прибалтів. З'їзд виступив за децентралізацію Росії на федеративних засадах, за встановлення для кожної національної меншини окремих конституційних норм, які захищали б її права та інтереси. На з'їзді утворено Спілку народностей для взаємодопомоги у боротьбі за національні права та Спілку автономістів-федералістів.

Проти переслідувань української мови і літератури висловилися й делегати XIII археологічного з'їзду, що проходив у Катеринославі. На ньому 290 учасників покинули зал засідань на знак протесту проти того, що оргкомітет не запросив до участі у з'їзді учених з Галичини і Буковини.

Про стан української мови та проблему зросійщення освіти в Україні йшлося у статті українського письменника-вчителя С. Васильченка (псевдо Панасенко) [4: 93]. Українські вчителі, хоч і не визнані державою офіційно, одержали книги для навчання: «Український буквар» на матеріалі українських народних і літературних творів для дітей 7–8 років, упорядкований Норцем, «Рідну мову» («Український буквар») [2: 65].

працю Г. Коваленка «Українська історія: оповідання з історії України, з вступним словом про всесвітню історію» (1906). У 1907 р. вийшла «Украинская граматика для учеников высших классов гимназии и семинарий Приднепровья», яку підготував А. Кримський.

Новою знаковою подією стало видання редакцією «Киевской старины» першого тлумачного «Словаря української мови», який упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Грінченко у 1907–1909 рр.

Найменшу згадку у пресі про життя українських робітників влада карала штрафами. Так, у листі до Є. Чикаленка від 3 серпня 1909 р. С. Єфремов написав: «Останній штраф за сушу дурницю (оті «білі негри») ще більшого холоду на мене нагнав...» [2: 79]. Йшлося про статтю М. Гехтера «Наші білі негри», у якій описано нужденне життя українського села [5: 1]. Далі С. Єфремов зазначає: «коло цікавіших тем раз у раз у перспективі карбованців на 100 штрафу видніється» [3: 80]. Самого С. Єфремова і редакцію газети «Рада» за гострі полемічні статті штрафували майже постійно [6: 1].

А тим часом цензура продовжувала репресивні заборони: за даними газети «Рада» у Києві на початку 1911 р. за наказами Київського тимчасового комітету друку конфіскували такі видання: Літературно-науковий вісник, № 12 за 1910 р. через поему Лесі Українки «На полі крові»; «Малий «Кобзар» (для дітей), виданий «Українським учителем»; брошуру «До Основ'яненка» Івана Підкови, видану «Часом». Заборонено ввозити «Кобзар» Т. Шевченка, виданий НТШ у Львові. Київські театри не могли ставити виставу «Чтение манифеста 19 февраля народу», друкувати українською мовою афіші до вечорів. Конфісковано друге видання «Кобзаря» та третє повне видання 1910 р. В. Яковенка.

У часописі «Русская мысль» П. Струве надрукував статтю «Общерусская культура и украинский партикуляризм (Ответ Украинцу)», у якій відмовляв українцям у праві на розвиток їх культури і звинувачував у необґрунтованих вимогах: мовляв, «общерусская культура» для всіх народів Росії одна [7: 65–86]. Є. Чикаленко вважав цю статтю пересторогою для українців, тобто погрозою. Українці відреагували на неї дуже швидко статтею, у якій нагадали про внесок українців у явище, яке росіяни називають «общерусской культурой», про досягнення нової української літератури і нової літературної української мови [8: 4–520]. Долучити до такої відповіді можна і статтю академіка Російської академії наук «К спору об украинской культуре» Ф. Корша [9: 32–47].

С. Єфремов 23 березня 1917 р. писав у листі до Є. Чикаленка: «Завтра має їхати депутація до Петербургу з принципіальними вимогами в українській справі» [2: 183]. Йшлося про те, що представники українських громадських діячів, молоді, робітників і солдат прибули в Петербург, щоб подати голові Ради Міністрів князю Львову спеціальний меморандум. В «Пам'ятній записці» викладено історію ставлення уряду Росії до України з вказівкою на заборони і сформульовано чіткі вимоги: скасувати обмеження на вживання української мови в адміністративних установах України; призначити крайовими чиновниками людей, що знають побут і мову українського народу, а також спеціальних комісарів з українських громадських діячів для нагляду за тим, як цього дотримуються на місцях. Подано прохання Міністерству юстиції: видати наказ про допущення української мови у практичні судові установи в Україні; а Міністерству народної освіти – про запровадження української мови у народні, середні та вищі школи; про спеціальну підготовку вчителів для народних шкіл. Духовне відомство повинне пояснити сільському духовенству потребу

налагодження стосунків з народом українською мовою; повернути окупованим землям – Галичині і Буковині їх давній громадський лад [2: 185].

У травні 1917 р. з Києва до Петербурга виїздила делегація Української Центральної Ради на чолі В. Винниченком, С. Єфремовим з доповідною запискою до Тимчасового уряду і Виконавчого Комітету Ради робітничих та солдатських депутатів, у якій пояснювалося, що український рух був не вигадкою групи інтелігентів, а великою силою, яка вирвалася з-під кількох віків суворих утисків: «Російську демократію попереджали про небезпеку від її ворожого ставлення до українців» [2: 190].

Серед основних вимог делегації були такі: «поставити українське питання на міжнародній конференції щодо долі Галичини та інших українських земель, принципово вирішити питання про участь українців у конференції; утвердити при Тимчасовому уряді посаду комісара в українських справах для всебічного ознайомлення уряду з українськими настроями та вимогами населення; виділити українців в окремі військові частини; українізувати середню та вищу школу; дозволити повернутися додому українцям, незаконно висланим з батьківщини» [2: 190]. Про цей час С. Єфремов писав, що перед російською владою українська справа постала так, як вона ще ніколи не ставилася, «відколи зникли недогризки української автономії» [2: 191].

Потрібен був час і велика організаційна робота серед українців, щоб досягнути змін. Євген Чикаленко був одним із тих, хто пришвидшив вирішення питання про реалізацію функцій української мови в бездержавних умовах.

Нова джерельна база, використана для аналізу ознак мовної ситуації початку ХХ ст., дозволяє розкрити взаємодію мови і влади цього періоду, щоб повніше зрозуміти труднощі в реалізації суспільних функцій української мови.

1. *Погребенник Ф.* Вік. 1798-1898. / Ф. Погребенник, В. Погребенник // Український раритет. Періодичні, продовжувані видання і неперіодичні збірники ХХ–ХХ ст. (1846–1986). – Дрогобич : Коло, 2011. – С. 40–42.
2. *Чикаленко Є., Єфремов С.* Листування. 1903–1928 роки / Є. Чикаленко, С. Єфремов / уряд. та вс. ст. І. Старовойтенко. – К. : Темпора, 2010. – 348 с.
3. Літературно-науковий вісник. – Львів, 1905. – С. 245–258.
4. *Панасенко С.* Народна школа і рідна мова на Україні (Замітки народного вчителя) / С. Панасенко // Нова громада. – К., 1906. – № 9. – С. 93–106.
5. *Гехтер М.* Наші білі негри / М. Гехтер. – Рада. – 1909. – № 158. – С. 1.
6. *Єфремов С.* Ще одно пояснення / С. Єфремов // Рада. – 1907. – № 174. – С. 1.
7. *Струве П.* Общерусская культура и украинский партикуляризм (Ответ Украинцу) / П. Струве // Русская мысль. – М., 1912. – Кн. 1. – С. 65–86.
8. *Старый Украинец* Украинский книжный язык и общерусская культура // Украинская жизнь. – 1912. – № 1. – С. 4–520.
9. *Корш Ф.* К спору об украинской культуре / Ф.К. Корш // Украинская жизнь. – 1912. – № 2. – С. 32–47.

FROM THE HISTORY OF LANGUAGE SITUATION IN UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Liubov Matsko

*Mykhailo Drahomanov National Pedagogical University
vul. Turhenevska 8 /14, Kyiv, 01054, Ukraine
stylistyka@ukr.net*

The article demonstrates features of language situation of the beginning of the 20th century. Even though the question is discussed within the courses of the History of the Ukrainian Literary Language, History of Ukrainian Linguistics and History of Sociolinguistics, new available sources provide possibilities for penetrating into the peculiarities of language and authorities interaction over this period. The author shows the key role of the Ukrainian literary anthology “Vik (Age). 1798–1898” (1900–1902) in the flow of events related to the abolition of prohibiting Ukrainian printed media, as well as the role of Ye. Chykalenko in the development of the cultural and educational activities aimed at supporting the functions of the Ukrainian language.

Key words: language situation, prohibition of the Ukrainian printed media, epistolary heritage, Ye. Chykalenko, the Ukrainian question, the Ukrainian language.

ИЗ ИСТОРИИ ВОПРОСА О ЯЗЫКОВОЙ СИТУАЦИИ В УКРАИНЕ В НАЧАЛЕ XX в.

Любовь Мацько

*Национальный педагогический университет имени Михаила Драгоманова
ул. Тургеневская 8 /14, Киев, 01054, Украина
stylistyka@ukr.net*

В статье рассматриваются признаки языковой ситуации в начале XX в. Хотя вопрос и освещен в курсах истории украинского литературного языка, истории украинского языкознания и истории социолингвистики, однако новые источники позволяют вникнуть в особенности взаимодействия языка и власти этого периода. Автор раскрывает знаковую роль антологии украинской литературы «Вик. 1798–1898» (1900–1902) в ходе событий, связанных с отменой запрета украинского печатного слова, а также роль Е. Чикаленко в развитии культурно-просветительской деятельности в поддержку функций украинского языка.

Ключевые слова: языковая ситуация, запреты украинского печатного слова, эпистолярное наследие, Е. Чикаленко, украинский вопрос, украинский язык.

Стаття надійшла до редколегії 1.10. 2013
Прийнята до друку 24.10.2013